

Kovács Éva

A Tihanyi összeírás filológiai kérdései*

1. Az 1211-es Tihanyi összeírás nemcsak gazdag névanyaga miatt bír kiemelkedő jelentőséggel, hanem azért is, mert a közel egykorú, részben azonos célú, részben azonos területre vonatkozó különböző oklevelek névanyagával való összevetésre is kiváló lehetőségeket ad. Mindezek mellett e nyelvemlékünk filológiai jelentőségéről sem szabad elfeledkeznünk, hiszen vizsgálatának sajátos lehetőséget biztosít az a körülmény, hogy a hitelesített példány mellett az oklevél fogalmazványa ugyancsak fennmaradt. E speciális filológiai helyzet miatt pedig alkalmunk nyílik a fogalmazvány és a hitelesített oklevél közötti hasonlóságok és különbségek felfedésére, s ezáltal általánosabban a korabeli oklevelezési gyakorlat eljárás módjainak feltárására is.

2.1. Egy oklevél — mint meghatározott szabályok szerint kiállított jogbiztosító irat (vö. SOLYMOSI 2006: 153) — összetett jogi procedúra során jött létre, ezért elkészítése hosszú és bonyolult folyamat volt (vö. HOFFMANN 2009: 19). Az adománylevelek esetében az adományozó vagy az összeíratást elrendelő megbízottja a helyszínen megvizsgálta és írásban rögzítette a birtokkal kapcsolatos körülményeket (a birtok kiterjedését, a határait, az ottani javakat stb.). Nagyszámú adományozott birtok esetében feltételezhető, hogy nem ugyanazok a hivatalos személyek jártak a különböző helyszíneken, és készítettek feljegyzéseket. Ezt szinte bizonyosra vehetjük a 37 birtokot felsoroló Tihanyi összeírás esetében is. Ennek eredményeképpen pedig különböző eredetű és feltehetően nem azonos minőségű feljegyzések és ismeretek alapján állította össze a fogalmazó az oklevél elsődleges fogalmazványát (vö. HOFFMANN 2010: 17). Mindezek mellett a fogalmazvány elkészítéséhez az ezzel foglalkozó tisztviselőknek különböző segédkönyvek, mintaokleveleket tartalmazó gyűjtemények álltak rendelkezésükre, amelyek korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazták, ezzel mintegy megtakarítva az újrafogalmazás munkáját. Néhány esetben régebben kibocsátott, hasonló tárgyú okleveleket is felhasználtak egy-egy diploma elkészítésekor (SZENTPÉTERY 1930: 25, ÉRSZEGI 1998: 41).

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

A tihanyi apátság 1211. május 29-ére datált birtokösszeírása nem adománylevél, hanem összeírás: a leggyakoribb adóösszeírásoktól, valamint dézsmajegyzékektől eltérően (vö. ESZENYI 2000: 23–4) határvonal-leírásokat, valamint helységenként és foglalkozásonként szolgánép-felsorolásokat is tartalmaz. II. Endre király *Uros* pannonhalmi apát kérésére *Thomas* kancellárral és *Poth* nádorispánnal összeírattja a tihanyi apátság birtokait, népeit, és az 1055-ös alapítólevélben rögzített, azóta elavult határleírásokat új formában megerősíti (vö. PRT. 10: 20, GÁCSER 1941: 3, SZABÓ D. 1959: 18–9). Joggal számolhatunk tehát az 1211. évi birtokösszeírás kapcsán azzal, hogy az összeírás fogalmazója, vagyis az elsődleges fogalmazvány készítője a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelét is használta munkája során. Ezek az oklevelek ugyanis egyazon intézményhez, a tihanyi apátsághoz kapcsolódnak, és helyesírásuk, valamint helynévhasználatuk között igen sok hasonlóság mutatkozik meg (ehhez lásd KNIEZSA 1952: 28, HOFFMANN 2007: 356, 2009: 19, KOVÁCS É. 2011: 56–7), noha nyilvánvalóak az eltérések is: míg például az 1055-ös alapítólevél a királyi udvarban (vö. HOFFMANN 2010: 17), addig az 1211. évi összeírás a tihanyi apátságban (vö. KNIEZSA 1952: 28) készült.

2.2. ÉRSZEGI GÉZA utalt a korábbiakban arra, hogy a fogalmazványok terjedelmüket tekintve két típusba sorolhatók: lehetnek rövidek — amelyek csak a készítendő oklevél lényeges részeit foglalják magukba —, illetve teljes fogalmazványról is beszélhetünk, amelyek teljes egészében tartalmazzák a majdan hitelesítendő oklevél szövegét (1998: 41). Az 1211-es birtokösszeírás fogalmazványának szövege hiányosabb, rövidebb, mivel a hitelesített oklevél bevezetésének királyi intézkedésekkel kapcsolatos részeit, a befejezést, valamint az oklevelek szokásos formai részeit vagy csak röviden, vagy egyáltalán nem is jelzi. A birtokok, határaik és népeik felsorolásában azonban teljességre törekszik, és kiegészítéseket, pótlásokat told a sorok fölé. Ezek a pótlások a hitelesített példányban többnyire már a rendes sorokban szerepelnek (vö. ERDÉLYI 1904: 390).

Az oklevelek megírását nem mindig az a személy végezte, aki megfogalmazta az oklevelet (SZENTPÉTERY 1930: 26). Az 1211. évi tihanyi birtokösszeírással kapcsolatban a kutatók véleménye eltér abban a tekintetben, hogy a megpecsételt oklevél és a fogalmazvány ugyanattól a szerzőtől származik-e. SZENTPÉTERY IMRE szerint a két példány ugyanazon kéz írása (1923: 85). GÁCSER IMRE ugyanakkor ezt nem tartja valószínűnek, mert a fogalmazvány helyesírása gondosabb és következetesebb. Szerinte a nem hitelesített változatot *Turkh* helység népeinek összeírásáig (PRT. 10: 515) ugyanaz, de a megpecsételt oklevél írójától eltérő kéz írta. *Turkh* népeinek összeírása azonban élesen különbözik az előző részekétől, az utána következő rész pedig nagyon hasonlít az első kéz írásához, így nehéz eldönteni, hogy az első kéztől származik-e vagy egy harmadiktól (GÁCSER 1941: 3–4). GÁCSER IMRE és SZABÓ DÉNES — egyetértve JAKUBOVICH EMILLEL és PAIS DEZSŐVEL — valószínűnek tartja, hogy a hitelesített oklevelet a fogal-

mazványról diktálás után írták le, mivel a két példány helyesírása sok esetben eltér egymástól (vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929: 73, GÁCSER 1941: 4–35, SZABÓ D. 1959: 19). Ezekre az eltérésekre a későbbiekben részletesen is kitérek.

3. A tihanyi oklevelek egyik legjobb ismerője, ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint a két példány közül a helyes szöveget csaknem mindig a fogalmazvány adja, azaz hibák inkább a hitelesített példányban vannak. ERDÉLYI hibát vél felfedezni az egyes határleírásokban szereplő helynevek írásában éppúgy, mint a személynevek eltérő rögzítésében (pl. betűkihagyás, betűcsere, szótagkettőzés stb. típusú hibákra utal) (1904: 390–1).

Jelen tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a birtokösszeírás két példánya közül a helyes szöveget valóban többnyire a fogalmazvány tartalmazza-e, ahogyan ERDÉLYI is állította, illetve ha ez az állítás tartható, akkor ez pontosan miben nyilvánul meg. Emellett vizsgálom azt is, hogy milyen érvek, tények igazolhatják egy-egy szövegrészlet helyességét.

A birtokösszeírás két példányában előforduló hely- és személynevek lejegyzésében többféle tekintetben figyelhetünk meg eltéréseket, ezeket elsősorban az azonos tulajdonnevek eltérő írásmódjában érhetjük tetten. Tanulmányomban főképpen a két példány helyneveiben megmutatkozó típuskülönbségekre térek ki, de megfigyeléseimet igyekszem a személynévi anyagnak, illetve ahol ez szükséges, a latin befogadó szövegkörnyezetnek a vizsgálatával is alátámasztani.

Az oklevél hitelesített példányában és fogalmazványában 125–127 különböző helynév szerepel,¹ s emellett a hitelesített példány utolsó bekezdésében az oklevelet aláíró egyházi és világi méltóságok nevei mellett 15 latinizáló formában szereplő helynév (pl. *Agriensem*, *Bychoriensem*, *Strigoniensi*, *Vesprimiensis* ~ *Vesprimiensem* stb., PRT. 10: 516–7) is található, amelyeket azonban nem vonok be a vizsgálatba, mivel ez a rész a fogalmazványból hiányzik. Így a helynevek mintegy negyede, összesen 37 név a fogalmazványétól eltérő alakban szerepel a megpecsételt oklevélben. Az eltéréseket az alábbi típusok szerint kívánom bemutatni:

1. Elsőként a pusztán helyesírási kérdéseket veszem sorra.

2. Az eltérések második típusában azokat a hangjelölési-helyesírási különbségeket vizsgálom, amelyek mögött kiejtésbeli-hangzásbeli eltérések is feltételezhetők, ahol tehát a variánsok akár hangalaki ingadozást is jelölhetnek.

3. A fogalmazvány és a hitelesített példány azonos objektumot jelölő helynevei között olykor nem csupán helyesírási, hanem morfológiai eltérésekre is bukkanhatunk.

¹ Az összeírásban vannak olyan helynévi szórványok, amelyek azonos helyre vonatkoznak. A négy *Szőlős* említésről azonban például nem dönthető el egyértelműen, hogy két, három vagy esetleg négy különböző települést jelölnek-e az egyes előfordulások (erről részletesebben lásd KOVÁCS É. 2010), ezért aztán nem tudjuk pontosan megadni az oklevélben szereplő helynevek számát sem.

4. És végül szólnunk kell a két példánynak a latin megszövegezést érintő különbségeiről is.

3.1. Pusztán helyesírási különbségek. — A helyesírás tekintetében szembe-tűnő sajátossága az összeírásnak, hogy a fogalmazvány *c*, *k* és *t* jelét a hitelesített példányban többnyire *ch*-ra, *kh*-ra, valamint *th*-ra módosították (vö. GÁCSER 1941: 7, 9, 12). Mind a helynevekben, mind a személynevekben megfigyelhető ez a helyesírási jellegzetesség:² például a fg.³ *Biccaci* ~ hp. *Bychachi* (PRT. 10: 513), fg. *Betcu* ~ hp. *Bethcu* (PRT. 10: 514), fg. *Zamtou* ~ hp. *Zamthou* (PRT. 10: 514), fg. *Turk* ~ hp. *Thurkh*, fg. *Turc* ~ hp. *Turch* (PRT. 10: 515, 516), fg. *Cogzorma* ~ hp. *Choczorma* (PRT. 10: 516), fg. *Hodut* ~ hp. *Hoduth* (PRT. 10: 516) és talán a fg. *Cohache* ~ hp. *Choache*⁴ (PRT. 10: 509), fg. *Araci* ~ hp. *Aarach* (PRT. 10: 506) helynevek; valamint a fg. *Tocorou* ~ hp. *Thocorou* (PRT. 10: 504), fg. *Toma* ~ hp. *Thoma* (PRT. 10: 506, 514), fg. *Cet* ~ hp. *Chet* (PRT. 10: 503, 514), fg. *Ceke* ~ hp. *Cheke* (PRT. 10: 508), fg. *Bece* ~ hp. *Beche* (PRT. 10: 515) stb. személynevek illusztrálják a jelenséget.

Az összeírás fogalmazványában és hitelesített példányában a [k] hangnak többféle jelét is megtalálhatjuk: *k* (*Kereczeg*, PRT. 10: 509, hp. *Theluky*, PRT. 10: 514, fg. *Turk*, PRT. 10: 515, fg. *Keurus*, PRT. 10: 516; *Karasun*, PRT. 10: 515 stb.), *c* (*Cuest*, PRT. 10: 504, 508, *Colon*, PRT. 10: 508–9, *Cucen Hereh*, PRT. 10: 509, *Saca*, PRT. 10: 510 stb.), *q(u)* (hp. *Queurus*, PRT. 10: 516), valamint *kh* (hp. *Thurkh*, PRT. 10: 515), illetve *ch* (*Michola*, PRT. 10: 508, hp. *Choczorma*, PRT. 10: 516). A fenti példák is világosan jelzik, hogy a *k* és *c* betűk használatában nem mutatkozik meg az a korábban kialakult szabályszerűség, miszerint a [k] hangot palatálisok előtt a *k*, míg minden más helyzetben a *c* betű jelöli (vö. KNIEZSA 1952: 20, 30).

A [c] és a [cs] hangok oklevélbeli előfordulásait szemlélve azt állapíthatjuk meg, hogy míg a 11. században e hangok gyakori jele a *c* betű volt, addig a 13. században a kétjegyű betűk előtérbe kerülésével a *ch* betűvel való jelölésmód dominált (KNIEZSA 1952: 15, 39).

Ezek alapján pedig akár azt a benyomásunkat is megfogalmazhatjuk, hogy a fogalmazványbeli tulajdonnevek írásmódja régebbi, 11. századi helyesírási gya-

² A birtokösszeírás fogalmazványának és hitelesített példányának szövegét, valamint a hely- és személyneveket ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–17) idézem.

³ Az oklevél fogalmazványát az fg., a hitelesített példányt pedig a hp. rövidítéssel jelölöm. Amikor a tulajdonnévi előfordulások ugyanabban a formában szerepelnek az összeírás mindkét példányában, akkor egyik rövidítést sem használom az adott névadat előtt.

⁴ Az összeírásban háromszor fordul elő, hogy a fogalmazványbeli helynevek igen ritka *ch*, illetve *th* betűkapcsolatai között egy magánhangzó is található, vö. még fg. *Zegtehlegu* ~ hp. *Zegthelegu* (PRT. 10: 511), fg. *Tehluki* ~ hp. *Theluky* (PRT. 10: 514). Ezekben az esetekben valószínűleg a fogalmazati példány készítőjének tévesztésével számolhatunk.

korlattal mutat rokonságot (vö. GÁCSER 1941: 33–4). Noha efféle kronológiai megoszlást a helyesírás-történet a [k], illetve a [t] jelölése kapcsán nem mutat, az kétségtelen, hogy a *kh-s*, *th-s* írásmód másodlagosan jelentkezik az egy más-salhangzós jelöléssel szemben. Tekintve, hogy a Tihanyi alapítólevél helyesírásában hasonló jegyeket figyelhetünk meg (tehát a *c*, *k*, *t* jelek használatát a *ch*, *kh*, *th*-val szemben, pl. *turku*,⁵ *mortis*, *zakadat*, *aruk*, stb; vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 24, 26), mint amit a fogalmazvány hangjelölésében tapasztalhatunk, elképzelhetőnek tartom, hogy az 1211-es Tihanyi összeírás fogalmazványának lejegyzőjét a talán éppen előtte fekvő alapítólevél írásmódja befolyásolhatta. És emellett aztán az sem lehetetlen, hogy a hitelesített példány rögzítője ezt követően viszont már inkább a saját korának helyesírási „normájához” igazodva írta le a neveket. Ez utóbbi feltevést az az oklevelezési gyakorlatban jellemző tudatos törekvés is támogathatja, miszerint az oklevélírók gyakran az adott korban kialakult írásnormát követve rögzítik a tulajdonneveket. Ezt figyelhetjük meg például Anonymus gesztájában, amikor a szerző tudatosan *ö-ző* formában említi a hely- és személyneveket (vö. BENKŐ 2003: 159–60).

A *h* ugyanakkor nemcsak mássalhangzók után, hanem gyakran magánhangzókat követően, főként a szóvégi *e* után is feltűnik. GÁCSER IMRE a *h* szerepét és az *-eh* hangértékét vizsgálva megállapította (1941: 25–7), hogy ez sok esetben az *-ő* deverbális névszóképző *-γ* előzménye (pl. *Quereh* [kérey], PRT. 10: 512), illetve a finnugor *-eγ* kicsinyítő képző fejleménye (fg. *Feketeu* ~ hp. *Feketeu*, PRT. 10: 509; fg. *Beneh* ~ hp. *Bene*, PRT. 10: 515), de nagyon gyakran csupán helyesírási sajátoságként jelentkezik (fg. *Belenh* ~ hp. *Belen*, PRT. 10: 507; fg. *Sebus Gueldegueh* ~ hp. *Gueldegueh*, PRT. 10: 509; fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh*, PRT. 10: 514). A példák is világosan mutatják, hogy elsősorban a fogalmazványbeli alakok tartalmazzák az *-eh* betűkapcsolatot.

Az összeírás hely- és személyneveiben mind palatális, mind veláris magánhangzók előtt gyakran előfordul szókezdő hangérték nélküli *h* betű is, ami főként ugyancsak a fogalmazványban figyelhető meg: a(z) *Hugoron*⁶ (PRT. 10: 509), *Horozcueh* (PRT. 10: 516) helynevekben, valamint fg. *Helia* ~ hp. *Elia* (PRT. 10: 507), fg. *Hisou* ~ hp. *Ysou* (PRT. 10: 510), fg. *Hunoca* ~ hp. *Vnoca* (PRT. 10: 512), fg. *Hayanduc* ~ hp. *Ayanduc* (PRT. 10: 513) stb. személynevekben.

⁵ A Tihanyi alapítólevél helyneveit SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegkiadása alapján (2010: 21–32) idézem.

⁶ Nagy valószínűséggel ezzel a(z) *Hugoron*-nal hozható összefüggésbe az 1055. évi alapítólevélben a Kolon tó körüli birtok leírásának kezdetén megjelenő *u[gr]in baluuana* helynévi szórvány *u[gr]in* előtagja, valamint az Izsák északi határszélén az újabb korban feltűnő *Ugri szőlő* név első névrésze (vö. HOFFMANN 2010: 175–6).

Az [i] hang jelölését tekintve az összeírás két példányának helyesírásában szintén következetes eltéréseket figyelhetünk meg. A fogalmazvány az [i] hangot *i*-vel, a hitelesített oklevél pedig *y*-nal jelöli: fg. *Beseneui-tu* ~ hp. *Beseneytu* (PRT. 10: 511), fg. *Bicaci* ~ hp. *Bychachi* (PRT. 10: 512), fg. *Tehluki* ~ hp. *Theluky* (PRT. 10: 514), fg. *Somardi* ~ hp. *Somardy* (PRT. 10: 516), fg. *Bolatin* ~ hp. *Bolotyn* (PRT. 10: 516) helynevek, fg. *Sike* ~ hp. *Syke* (PRT. 10: 507), fg. *Cima* ~ hp. *Chyma* (PRT. 10: 510), fg. *Simian* ~ hp. *Symien* (PRT. 10: 513) stb. személynevek. Az *i* és *y* betűk váltakozása az [i] hang jelölésében a korszakban teljesen általános volt (vö. BÁRCZI 1951: 128, KNIEZSA 1952: 17, 30). KNIEZSA ISTVÁN azonban hangsúlyozza, hogy a 11. században az [i] hangot elsősorban *i*-vel jelölték, és csak ritkábban fordult elő jelölésében az *y*, amely a 13. században került többségbe (1952: 15, 39). Ezek alapján pedig ismét csak megerősödni látszik az a korábban fölvetett elképzelésünk, hogy tudniillik a fogalmazványbeli tulajdonnevek írásmódja a régebbi, 11. századi helyesírással, konkrétan a Tihanyi alapítólevél helyesírásával mutat rokonságot. Az [i] hangnak ugyanis az 1055. évi alapítólevélben szintén *i*-vel való jelölését találjuk (vö. *tichon*, *zilu kut*, *keuris tue*, *ziget zadu*, *gisnav* stb.; SZENTGYÖRGYI 2010: 23, 24, 25). Ez pedig talán újabb érvként szolgálhat amellett, hogy az összeírás fogalmazványában a Tihanyi alapítólevél írásmódjának a hatása közvetlenül is érvényesülhetett.

Ennek a feltevésnek az igazolására célszerű annak a 21 helynévi szórványnak az írásmódját külön is megvizsgálnunk, amely mind az összeírásban, mind pedig az alapítólevélben is szerepel: *Báb* (1055: *babu humca*, 1211: ad sabulum *Bab*), *Balaton* (1055: *balatin* ~ *bolatin*, 1211: fg. *Bolotin* ~ *Balatin* ~ *Bolatin* ~ *Bolotyn* ~ hp. *Bolotin* ~ *Balatin* ~ *Bolotun* ~ *Bolotyn*), *Bálvány(os)* (1055: *baluuan*, 1211: *Balanus*), *Fadd* (1055: *fotudi*, 1211: *Fotud*), *Fertő* (1055: (*harmu*) *fer teu*, 1211: *Ferteu*), *Fok* (1055: *fuk*, 1211: *Foc*), *Füzegy* (1055: *fizeg* ~ *fyzeg*, 1211: *Fuzegy*), *Gamás* (1055: *gamas*, 1211: fg. *Gomas* ~ *Gamas* ~ hp. *Gamas* ~ *Gomas*), *Hadút* (1055: *hodu utu*, 1211: *Hodut*), *Kok szarmja* (1055: *koku zarma*, 1211: fg. *Cogzorma* ~ hp. *Choczorma*), *Kolon* (1055: *culun*, 1211: *Colun* ~ *Colon*), *Kőrös* (1055: *keuris (tue)*, 1211: fg. *Keurus* ~ hp. *Queurus*), *Kövesd* (1055: *cuesti*, 1211: *Cuest*), *Martos* (1055: *mortis*, 1211: *Mortus*), *Petra* (1055: *petra*, 1211: *Petra*), *Ravaszlyuk* (1055: *ruuo z licu*, 1211: fg. *Rouozlicou* ~ hp. *Ruozlicou*), *Somogy* (1055: *sumig*, 1211: *Simigiensis*), a Kolon tó környéki *Szakadat* (1055: *zakadat*, 1211: *Zacadat*), *Tihany* (1055: *tichon*, 1211: *Thichon* ~ *Tychon*), *Tolna* (1055: *thelena*, 1211: *Talana* ~ *Tollona*), *Türk* (1055: *turku*, 1211: fg. *Turk* ~ *Turc* ~ hp. *Thurkh* ~ *Turch*). E névformák összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy ezek betűhív adatai nagyon hasonlóak vagy teljesen megegyeznek a két oklevélben, különbséget főként a zártsági fok és a tövégi magánhangzó megléte tekintetében mutatnak csupán, de ilyen eltérések az azonos oklevélbeli többszöri említés során is előfordulnak. Ahol az összeírásban a fogalmazványbeli névemlítés írásmódját tekintve eltér a hiteles példány megfelelő

adatától, ott az alapítólevél írásmódjához mindig a fogalmazványbeli alak áll közelebb (ld. például *Kőrös* és *Türk* említéseit). A helynévi szórványok hasonló alakban való rögzítése mellett a két oklevél közti kapcsolatot az összeírás szó szerint átvett alapítólevél-beli szövegrészei is bizonyítják: ezt láthatjuk például a tihanyi birtoktest leírásakor (vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 23–4, PRT. 10: 503).⁷

Az összeírás fogalmazványában és hitelesített példányában a [g] hangnak több jelét is megfigyelhetjük: a korszakban is általánosan használt *g* mellett (*Zegen*, PRT. 10: 506, 507, 510, 512, 513, *Zolgat*, PRT. 10: 508 stb.) a *c* (*Zolcad*, PRT. 10: 512), *ch* (*Wendech*, PRT. 10: 512) és ritkán a *gh* (*Sagh*, PRT. 10: 512), valamint a [gy] hangtól való megkülönböztetés végett — amelyet az oklevélíró a 13. század eleji helyesírásnak megfelelően néhol *gi*-vel, *gy*-vel jelöl (vö. GÁCSER 1941: 9, KNIEZSA 1952: 29–30, például fg. *Hagimas* ~ hp. *Hagymas*, PRT. 10: 510, fg. *Hagia* ~ hp. *Hagya*, PRT. 10: 508) — *gu* betűkapcsolat (*Guergen*, PRT. 10: 511, *Egueteu*, PRT. 10: 509, *Leguine*, PRT. 10: 515) szintén előfordul a [g] jeleként. A fogalmazványbeli [g] hangértékű *g* (*gu*) betű helyén a hitelesített példányban többször *c* (*cu*) szerepel: fg. *Bodrug* ~ hp. *Budruc* (PRT. 10: 510), illetve fg. *Segues* ~ hp. *Secues* (PRT. 10: 511) helynevekben, ha az utóbbinál a [seges ~ szeges] olvasatot feltételezzük. Ezek egy részében persze talán nem is annyira helyesírási kérdésről lehet szó, hanem valós hangzásbeli különbség rögzítéséről, amely zöngétlenedés eredményeként következhetett be. A fogalmazványbeli *Bodrog* helynév ugyanis hangozhatott zöngétlen [bodrok]-ként is, ami abban az összefüggésben is vizsgálandó, hogy a hitelesített oklevélet a fogalmazványról diktálás után írták-e le (erről részletesen alább még szólok). Ez esetben pedig a megpecsételt oklevélbeli *c* betű a [k] hang jelölésére szolgált. A fg. *Bocar* ~ hp. *Bogar* (PRT. 10: 509) helynévi alakok különbségében sem annyira a [g] hangértékű *c* ~ *g* betűcserét kell látnunk, hanem sokkal inkább azt valószínűsíthetjük, hogy a hitelesített példányban íráshibával állunk szemben, e helynév olvasata ugyanis — amint azt későbbi előfordulásai is egyértelműen bizonyítják (1238/1377: *Buchar*, 1274>1340: *Bochar*, Gy. 1: 849, 1451:

⁷ A szó szerint átvett alapítólevél-beli szövegrészlet a következő: „quidquic (! quicquid) ad ecclesiam Sancte Marie, Sancti Aniani episcopi, et confessoris in loco, qui vulgo dicitur *Tychon* super *Bolotin*, pro sua et coniugis, filiorum filiarumque et omnium parentum suorum vivorum sive defunctorum salute tradidit in terris cultis et incultis, in vineis, in agricultis, in servis, in ancillis, in equis, in bubus, in ovibus et porcis, in apibus et ipsarum custodibus, in ornamentis eiusdem ecclesie pertinentibus. Tradidit enim inibi gloriossus prefatus rex locum prescriptum, in qua — eadem insula scilicet fundata est ecclesia cum suis terminis, quorum nomina sic adnotantur. Et (! est) lacus in circuitu et vallum ab antiquis labore manum operatum et factum. Et quidquid infra hec continentur in piscationibus, in arundinibus, ibi pertinentia sunt. Est in eodem lacu locus, qui vocatur *Petra*, cum ceteris inibi pertinens. Et hoc notum sit cunctis, quod omnia, que in illa clauduntur, in silva, in fructectis, in cumulo, in vineis et in omnibus, ibi pertinentia sunt. Prata autem regalia, que in insula ad viilam proximam adiacent, ad eandem ecclesiam sunt pertinentia. Est et portus super lacum eiusdem similiter pertinens.” (PRT. 10: 503).

Bochar, Cs. 1: 694) — [bocsár]-ként adható meg. Ebben az esetben tehát a fogalmazványban találjuk a helyes helynévi formát.

3.2. Eltérő hangállapokra utaló jelölések. — A két példány helyneveinek írásmódját vizsgálva a kutatónak elsősre a hitelesített példánnyal szemben a fogalmazványbeli nyíltabb hangállapotot tükröztető alakok tűnhetnek a szemébe: fg. *Bodrug* ~ hp. *Budruc* (PRT. 10: 510), fg. *Posontaua* ~ hp. *Posuntoua* (PRT. 10: 510), fg. *Veyrmur taua* ~ hp. *Veyrmur thouua* (PRT. 10: 510). Az oklevélbeli személynevek lejegyzése szintén a fogalmazványban mutat nyíltabb hangértékű formákat: fg. *Forcas* ~ hp. *Forcos* (PRT. 10: 504, 512), fg. *Dosnoc* ~ hp. *Dosnuch* (PRT. 10: 512), fg. *Harogus* ~ hp. *Horogus* (PRT. 10: 513), fg. *Karachon* ~ hp. *Karusun* (PRT. 10: 515) stb. Az persze más kérdés, hogy a lejegyzések mögött milyen hangzós formákat rekonstruálhatunk, hiszen a hangtörténeti vizsgálatokban ma már általánosan elfogadott az a BENKŐ LORÁND (1980) által kifejtett tétel, miszerint a zártabb jelölés mögött nem is kell okvetlenül a magánhangzók zártsági fokának változási folyamatait sejtenuünk, hanem pusztán helyesírási rendszerkényszer is állhat a jelenség mögött (i. m. 90–3). Az mindenestre igencsak feltűnő, hogy a zártsági fok jelölésének tekintetében következőes eltéréseket látunk az oklevél két példánya között. E mögött természetesen feltehetünk tényleges hangalaki ingadozást is, vagyis az épp ekkor tájt zajló nyíltabbá válási folyamat⁸ eredményeként egyidejűleg élő hangalaki variánsokról is szó lehet. Persze ez nem magyarázza meg azt, hogy a feltételezett ingadozó ejtésű alakok, tulajdonképpen szinkrón variációk közül miért éppen a fogalmazvány rögzíti következetesen a neologizmust, a hitelesített példány pedig az archaizmust. Ennek magyarázataként esetleg a korabeli helyesírás ilyen irányú, „archaizáló” normatörekvését említhetjük meg.

A fogalmazványnak ezt az újabb hangállapotot tükröztető jelölésmódját ráadásul nem csupán a nyíltabbá válással összefüggésben tapasztalhatjuk, hanem a *számto* > *szántó* képzési hely szerinti hasonulása kapcsán is ezt találjuk: a hitelesített oklevél eredetibb hangalakot tartalmazó *Samthou* helynévvel szemben ugyanis a fogalmazványban már a hasonulás utáni *Santo* (PRT. 10. 516) forma szerepel.

3.3. A lexikális-morfológiai struktúra eltérései. — Egyetlen helynév kapcsán figyelhetjük meg a fogalmazvány és a hitelesített oklevél összevetése során azt, hogy a név lexikális-morfológiai szerkezete eltér az összeírás két példányában. A hitelesített példánybeli bizonytalan olvasatú egyrészes *Gueldeguh* helynév a fogalmazványban *Sebus Gueldegueh*-ként (PRT. 10: 509) szerepel. Nem tudjuk, milyen okok miatt hagyta el a megpecsételt oklevél rögzítője e kétrészes

⁸ A nyelvtörténeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint a nyíltabbá válás kiteljesedésének korszaka elsősorban a 11–13. század (vö. E. ABAFFY 2003: 327–30).

helynév jelzői előtagját, de ha így járt el, az talán a két névforma használati értékének, identifikáló szerepének teljes azonosságát jelezheti.

3.4. A latin megszővegezés különbségei. — Nemcsak a helynevek és a személynevek írásában, hanem magát a latin szöveget tekintve is találunk eltéréseket a birtokösszeírás fogalmazványa és a hitelesített oklevél között. Amint arra a korábbiakban utaltam, a fogalmazvány kiegészítéseket told a sorok fölé, amelyek a hitelesített példányban már többnyire a sorokba beépülve szerepelnek. Az Arács birtokon élő harangozók neveinek felsorolásakor például a rokonsági viszonyokat a fogalmazvány pótlásai teszik egyértelművé: a *Zacharias cum filiis suis* két utolsó szava fölé betoldott *Cem et Chom* nevekkel jelzi a fogalmazó, hogy *Zacharias*-ról és annak két fiáról, nem pedig három személyről, és azok fiáról (*Zacharias, Cem et Chom cum filiis suis*, PRT. 10: 506) van szó, ahogyan a hitelesített példány fogalmaz. Hasonló félreértés figyelhető meg a megpecsételt oklevélben Besenyő birtok szántóvetőinek említésekor, amikor *Cumou ~ Cunou* és *Chemem* rokoni kapcsolatai keverednek össze (vö. PRT. 10: 510). SZENTGYÖRGYI RUDOLF a birtokösszeírás fordításában szintén többször jelezte, hogy a magyar szöveget a fogalmazványhoz igazította (2009). Az összeírásban többször is előfordul, hogy a fogalmazvány a rokonsági viszonyokat pontosabban jelzi, valamint teljesebb listát ad az adott tisztségben dolgozók neveiről. Pécsely falu udvarnokainak említésekor például *Vid* fiainak teljes felsorolása csupán a fogalmazványban található meg, a hitelesített példányból a zárójelben szereplő részek hiányoznak: „filius *Pond, Vid, cum filiis suis, Rada [Wgod, Chemeh; filius Rada,] Keregus*” (PRT. 10: 504). Ebben az esetben talán a *Rada* név ismétlése tévesztette meg a megpecsételt oklevél íróját, és ezért hagyta ki az említett részeket. Kék település torlóinak felsorolásakor szintén előfordul, hogy a hitelesített oklevélből szövegrészek maradnak ki (vö. PRT. 10: 505). Ahhoz, hogy ezeket a kihagyásokat pontosan megértsük, több hasonló szituáció elemzésére lenne szükségünk.

4. A filológiai kapcsolatok tisztázásakor végezetül nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a fogalmazványról vajon másolás vagy diktálás útján készülhetett-e el a hitelesített oklevélpéldány. A megpecsételt oklevélből kimaradt szövegrészek esetleg ennek a példánynak a fogalmazványról másolás útján történt elkészítését támogathatják. A hitelesített példány készítője ugyanis nem megfelelően értelmezhetette a fogalmazványbeli betoldásokat, pótlásokat, de az is elképzelhető, hogy csupán nem jól másolta le azokat (vö. ERDÉLYI 1904: 390). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ezeket a hibákat egy esetleges diktálással történő átírás során a szöveget diktáló személy is elkövethette. A két oklevélpéldány helyesírási jellegzetességei mutatnak ugyan eltéréseket, ezek azonban nem olyan természetűek, hogy ennek alapján a megpecsételt példány lejegyzési módjára, másolt vagy diktált voltára következtetni tudjunk. Megállapítható ugyanakkor, hogy bizonyos helyesírási-hangjelölési kérdésekben jól láthatóan a fogalmaz-

vány írásmódja tűnik archaikusabbnak, szoros rokonságot mutatva a 11. századi helyesírással, konkrétan a Tihanyi alapítólevél írásmódjával. Ez arra utal, hogy az összeírás két példánya közül csak a fogalmazvány készítője használhatta föl munkájához az alapítólevelet. A nevek lejegyzésében megmutatkozó, esetlegesen hangtani különbséget is jelző helyesírási eltérések ugyancsak nem alkalmaznak a megpecsételt példány keletkezési körülményeinek megvilágítására. A magánhangzók nyíltabb-zártabb megfelelései a két oklevélpéldányban valós hangzásbeli különbséget éppúgy takarhatnak, mint helyesírási szokáshoz, bizonyos értelemben egyfajta normához való igazodást.

Az itt bemutatott helyesírási, illetőleg nyelvi jelenségek elemzése nem segít tehát hozzá bennünket annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy a Tihanyi összeírás megpecsételt példánya másolás vagy diktálás útján keletkezhetett-e a fogalmazványról. Az viszont a vizsgálatokból világosan kirajzolódik, hogy a fogalmazvány létrehozójára a Tihanyi alapítólevél helyesírási gyakorlata erős hatással volt. Ez a hatás a hitelesített oklevél helyesírásában ugyanakkor nem mutatható ki.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 151–60.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK* 34: 388–416.
- ÉRSZEGI GÉZA (1998), Írásbeliségünk korai emlékei. Kis magyar oklevéltan. *Rubicon* 1998/9–10: 38–44.
- ESZENYI MIKLÓS (2000), *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei*. Miskolc.
- GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. MNyTK. 58. sz. Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAAS EDIT. Bp. 13–31.

- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KOVÁCS ÉVA (2010), A Tihanyi összeírás néhány szórványáról: *Ozoufeu, Cuest, Eurmenes, Zeleus*. *MNyj.* 48: 23–35.
- KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *HT.* 6: 47–58.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 153–68.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. 2., bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. Készült az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek kiállítására. Kézirat.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél szövege. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen. 21–38.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (1001–1270)*. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.

